

УДК 930.25 (477.6) “19”

Глушко Тамара Михайлівна (1948 р.н.). Закінчила історичний факультет Луганського педагогічного інституту ім. Т.Г.Шевченка. Асистент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Донбаського гірничо-металургійного інституту. Тема кандидатської дисертації – “Розвиток архівної справи Донбасу в 20-30-х рр. ХХ ст.”.

Архівна справа Донбасу доби тоталітаризму (1932-1938 рр.)

У статті репрезентовано результати дослідження архівної справи Донбасу в контексті архівознавства України. Висвітлено основні тенденції і напрями архівного будівництва Донбасу доби тоталітаризму 1930-х років, форми і зміст діяльності архівних установ. Проаналізовано науково-організаційну діяльність державних органів управління архівною справою.

The paper presents the investigation results of the archive business in Donbass in the context of the Ukrainian archive business. The main trends of the archive construction in Donbass of the totalitarian period of 1930s are highlighted. The scientific-organizational activity of the state archive bodies is also analyzed.

Незважаючи на великий інтерес дослідників історичної науки до зазначеного періоду, архівна справа Донбасу 30-х рр. залишається маловивченою у зв'язку з тим, що тривалий час багато фондів перебували у спецховищах, лише протягом останнього десятиріччя з'явилась можливість працювати з архівними документами, які за радянських часів були цілком таємними. Автор статті ставить за мету показати стан архівної справи Донбасу, базуючись головним чином на ненадрукованих документах.

Характерною рисою періоду 30-х рр. було розгортання більшовицького наступу на історичну науку, інспірованого відомим листом Й.В.Сталіна до редакції журналу “Пролетарская Революция”, що поставив перед “істориками-марксистами” завдання “піднести питання історії більшовизму на належну височину, поставити справу вивчення історії нашої партії на наукові, більшовицькі рейки і загострити увагу проти троцькістських і всяких інших фальсифікаторів історії нашої партії, систематично здираючи з них маски” [1].

Яскраво виражену ідеологічну спрямованість мав Другий Всеукраїнський з'їзд архівних працівників (Харків, 29.11-4.12.1931 р.) [2]. Атмосфера з'їзду не сприяла розгортанню наукових дискусій чи об'єктивності оцінок обговорюваних доповідей. Единим критерієм істинності була відповідність марксистсько-ленінській методології. Лейтмотивом з'їзду була “нешадна більшовицька критика й самокритика”, ви-

кригтя “ворогів” [3].

У світлі цих настанов і відбувалося архівне будівництво Донбасу 30-х років. Перший етап наступу марксистсько-ленінської ідеології на українське архівознавство привів до звільнення з роботи в архівах відомих науковців і заміни їх членами партії без відповідної освіти. Зокрема, Луганське окружне архівне управління з 13 листопада 1929 р. очолював Вольмерсон Теніс Тенісович, естонець, за соціальним походженням – робітник, освіта – нижча, член КП(б)У з 1920 р. [4].

Моральним тиском репресивно-каральна система не обмежувалася. Серед архівістів розпочалися арешти. Серед жертв більшовицького беззаконня – ім’я І. Ліщини-Мартиненка, який протягом 20-х рр. займався архівною і науковою діяльністю в Донбасі. З 1924 р. він обіймав посади заступника завідуючого Донецьким губернським архівом і завідуючого історичним архівом [5]. Та вже в 1926 р. його було звільнено, однак він продовжив науково-педагогічну та культурно-освітню діяльність, працюючи професором Донецького інституту народної освіти (ДІНО) (тепер Луганський державний педагогічний ун-т ім. Т.Шевченка.). Разом з луганськими істориками С.Грушевським і В.Фесенком надрукував огляди архівних фондів Луганщини, нотатки про діяльність Д.Багалія щодо налагодження архівної справи в Україні, які не втратили свого значення й сьогодні [6]. На жаль, у стінах ДІНО, а потім на шпальтах міс-

цевої преси розпочалося цькування Ліщини-Мартиненка, а в 1929 р. його було заарештовано й вислано терміном на 10 років до концентраційних таборів. Останні відомості про нього датуються 1936 р., подальша доля вченого невідома [7].

У контексті основних завдань, визначених більшовицькою партією, найбільшу увагу Центральне архівне управління (ЦАУ) УСРР приділяло проблемам архівного будівництва. Постанова Робочої колегії ЦАУ від 14.05.1931 р. неоднозначно проголошувала зміну в найкоротший термін завдань, методів і темпів роботи всієї системи архівних установ та цілковите підпорядкування її “інтересам соціалістично-го будівництва та класової боротьби” [8]. ЦАУ визначило основні завдання й схему реорганізації архівних установ, констатувало переміщення центру ваги в їх діяльності на наукову, науково-практичну й політико-освітню роботу [9].

Починаючи з 1932 р., розпочалась нова реорганізація архівної системи. У червні 1932 р. була створена Донецька область, а 29 вересня 1932 р. на базі Сталінського державного історичного архіву – Донецький обласний історичний архів, директором якого було призначено Ф.Г.Гладька [10]. 1 жовтня цього року в Сталіно організовано Донецьке обласне архівне управління, якому мали підлягати Донецький обласний і Державні історичні архіви (далі – ДІА) в Артемівську, Луганську, Маріуполі й Старобільську та всі міські й районні архіви області [11]. Першим завідувачем Донецьким обласним архівним управлінням було призначено І.Г.Ємельянова, який працював на цій посаді до 1936 р., потім – П.Р.Маринчука, а з

1 9 3 9 p . . .
—
А.І.Могилевського [12].

Організація обласних архівних управлінь, міських та районних архівів вимагала подальшого розвитку й закріплення в законодавстві. Тому ВУЦВК і РНК УСРР 20 червня 1932 р. прийняли постанову “Про Центральне архівне управління УСРР, його місцеві органи та установи, що є при ньому та при його місцевих органах” [13]. Постановою закріплювалась здійснена перебудова структури апарату ЦАУ та зміни в мережі Центральних державних архівів республіки.

У зв’язку з утворенням районних і міських архівів виникла необхідність в регламентації їх діяльності. У липні 1932 р. ЦАУ УСРР видало постанову “Про порядок концентрації архівних матеріалів з міських і районних архівів до обласних і державних історичних архівів УСРР” [14]. Усі районні архіви закріплювалися за певними обласними й державними історичними архівами. В них установлювався 10-

річний строк зберігання документів. Після закінчення цього терміну вони передавались до відповідних обласних і державних історичних архівів. Районні та міські архіви відчували постійну нестачу коштів та кадрів. Так, у Донецькій області у 12 районних і 2 міських архівах не було жодного звільненого робітника, керівництво ними покладалось на членів президії міських і райвиконкомів. І тільки у 2 міських архівах було призначено завідуючих [15].

У плані боротьби з класовим ворогом проводилась робота по відбору таємних матеріалів. Згідно з інструкцією Укрцентрархіву 1933 р. “Про вилучення таємних архівних матеріалів” [16] з архівосховищ УСРР на таємне зберігання передавались фонди й окремі справи охоронного відділення, жандармських управ, судів, прокуратури, політичних партій, надзвичайних комісій, особових відділів, продзагонів, документи по націоналізації, партійні архіви ВКП(б). Посади співробітників таємно-політичних відділів погоджувалися з місцевими органами ДПУ [17]. За 1933 р. Донецький обласний державний архів виділив із своїх фондів у таємну частину 46 фондів [18].

Посилення адміністрування та партійно-політичного впливу на архівну справу відбилось на утворенні в 1934 р. в Сталіно філії Всеукраїнського інституту історії партій й Жовтневої революції з відділеннями у Луганську, Артемівську, Горлівці, Кадіївці. 31 жовтня 1935 р. постановою Донецького обкому був створений партійний архів при обкомі КП(б) У, в який передавали документи партійних і комсомольських організацій [19]. Отже, можна констатувати, що в Донбасі, як і взагалі в Україні, остаточно сформувалися за складом дві офіційні архівні структури й два архівні фонди окремої підпорядкованості та науково-методичного керівництва, що існували паралельно, – Единий державний архівний фонд і архівний фонд ВКП(б).

Донецький облвиконком кілька разів розглядав питання організації архівної справи в області. Так, у 1935 р. було прийнято ряд постанов, спрямованих на покращення становища в архівних установах і відомчих архівах, зокрема “Про реорганізацію Донецького обласного архівного управління і його місцевих органів”, “Про стан архівів у Донецькій області”, “Про стан архівної справи у міських та районних архівах і дійових установах, організаціях області” [20]. Але ці рішення не дали необхідного ефекту, і про це зазначалось у звіті Донецького обласного архівного управління за 1935 р. Жоден з державних історичних архівів не мав відповідного приміщення. За винятком Артемівського ДІА, який знаходився в колишньому соборі, всі архіви розташовувалися у невеликих бу-

динках, а сховища вже використали на 90% свої площині. Не поліпшилась справа і в 1936 р. [21]. Відсутність приміщень привела до невиконання плану по основному напрямку роботи – концентрації архівних матеріалів. У 1936 р. в архівах Донбасу було сконцентровано 41604 справи, що складало 25% плану. Великою залишалась плинність кадрів. Штат складався з 66 чол., з них – 9 осіб керівного складу, 10 наукових, 29 архіво-технічних робітників та 18 інших. Протягом року змінилось 30 завідуючих. 47 працівників мали нижчу освіту, 3 – середню і лише 2 – вищу спеціальну. Плинність кадрів пояснювалась надзвичайно низькою заробітною платою (120-150 крб. на місяць) [22], хоча у 1935 р. вона підвищилась на 15%.

Наступною спробою поліпшення стану архівної справи й діловодства була постанова ЦК і РНК УСРР від 4 квітня 1936 р. “Про впорядкування архівів наркоматів і центральних та місцевих (обласних, окружних, міських, районних і сільських) установ УСРР” [23], виконання якої покладалось на Центральне архівне управління. Протягом 1936 р. відділ діючих установ ЦАУ обстежив стан архівів 50 наркоматів і центральних відомств та подав їм практичну допомогу. Майже повністю впорядкували свої справи Наркомати охорони здоров’я, фінансів та соціального забезпечення.

Централізація та концентрація документальних фондів актуалізували проблему розробки теоретичних зasad архівного описування, яке стало важливим напрямком архівознавчої роботи. У 20-30-ті рр. зародилося дві школи архівного описування. З одного боку, це київська школа (В.О.Романовський), що тяжіла до загальноросійської практики, та харківська школа (В.І.Веретеніков), яка ґрунтувалася на західноєвропейських принципах.

Розвитку цих напрямків, що мали всі підстави сформуватися в наукові школи, перешкоджала повна ідеологізація архівної справи та зосередження методичного й наукового центру в Москві. Звідти постійно й наполегливо висувалася вимога вироблення нових форм і видів “описування архматеріалів, що випливають з твердої методологічної настанови більшовицького архівознавства” [24]. Постанова Президії ЦВК Союзу РСР від 27 червня 1935 р. “Про заходи щодо упорядкування архівної справи Союзу РСР” [25] остаточно централізувала всі питання, пов’язані з цією сферою роботи архівів.

Згідно з цією постановою, Центральне архівне управління СРСР розробило й впровадило в практику роботи архівних установ всієї країни єдині й обов’язкові “Правила обліку архівних матеріалів у рес-

публіканських (центральних) і краївих (обласних) архівних управліннях СРСР”. Усі документи архівів, за правилами, мали облікуватися за фондами й одиницями зберігання, облік провадився в книзі фондів та описах; на кожний фонд заводилася справа фонду; облік фонду зосереджувався в одному місці й перевував у віданні співробітника, який безпосередньо відповідав за повноту й правильність обліку. У квітні 1937 р. ЦАУ СРСР спеціальним обіжником зобов’язало всі архівні установи країни ввести з 1 серпня нові правила обліку архівних матеріалів.

Позитивним наслідком цих постанов було підвищення ступеня упорядкованості архівних матеріалів в історичних архівах Донбасу. Якщо в 1936 р. в них було описано 85,2% усіх фондів, то в 1937 р. – вже 94,6% (Підрахунки проведено на підставі річних звітів Донецької обласної управи). Усього у 1936 р. було розібрано 210814 справ, що складало 386% плану, описано 160121 (171%), проревізовано 69004 (127%). 20 фондів Донецького обласного архіву вимагали внутрішнього упорядкування. Не розібрано 500 справ [26].

Одним із найважливіших напрямків роботи архівних установ було використання архівної інформації. У практиці в Україні впродовж 1920-1930-х рр. склалось кілька основних форм її застосування. Організаційне оформлення та наукове обґрунтування цих форм включало ініціативне інформування; задоволення соціально-правових, генеалогічних, тематичних запитів громадян; експозиційну роботу; інформування через засоби масової інформації; організацію користування фондами через читальний зал; публікацію документів [27].

Довідкова робота архівних установ визнавалася “справою великої політичної важливості”, а тому вводилися деякі обмеження прав громадян щодо отримання відповідей на запити соціально-правового характеру. Так, довідки з таємних матеріалів і про “передреволюційну” службу приватних осіб мусили видаватися лише установам (а не особам) за їхньою вимогою. Для науково-дослідної роботи завірені витяги, копії та офіційні архівні довідки видавати не дозволялося. З 1936 р. до середини 1938 р. архівами Донецької області було видано 3258 довідок (Луганська область була переіменована у Ворошиловградську у 1935 році) [28-30].

Згідно з наказом ЦАУ УСРР від 24 квітня 1934 р. його структура включала відділ організації та використання історично-документальної бази [31]. Поряд з цим широко розгорталася робота по плановому виявленню документів для потреб народного господар-

ства, розробці джерельної бази для історії громадянської війни, історії фабрик і заводів, антирелігійної пропаганди. Вона мала яскраво виражений тенденційний характер. Упродовж 1936-1937 рр. в архівах Донецької області працювало 397 дослідників, яким було видано 2430 справ [32]. У 1936 р. Донецьким обласним історичним архівом було підготовлено 42 статті, зроблено 13 доповідей, організована виставка “Сталінська конституція” [33].

За завданням уряду історичні архіви республіки провели велику роботу з виявлення й обліку документів народногосподарського значення. Продовжуvalось виявлення документів і матеріалів з історії громадянської війни, історії фабрик і заводів, революції 1905-1917 рр. В архівах Донецької області в 1936 р. за цими питаннями було складено 742 картки [34]. Проте у наступні роки усі напрямами діяльності архівних установ УРСР все жорсткіше підпорядковувались вказівкам із Москви, а попередня робота визнавалася такою, що досі проводилася “безпланово й у більшості своїй кустарними методами” [35]. Це привело до згортання всіх напрямків роботи в центральних, обласних і міських архівах. Так, у Центральному архіві праці в 1938 р. вивчали документи лише 4 дослідники, а в Київському центральному архіві давніх актів – 12 [36].

Створення в УРСР централізованої архівної системи висвітило одну з найбільочіших проблем – брак кваліфікованих кадрів. Архівний штат Донбасу не відповідав вимогам номенклатури ЦАУ. На 1 червня 1938 р. він складався з 84 чоловік. У більшості працівники, особливо архівно-технічні робітники мали нижчу освіту. Один науковий співробітник закінчив Московський історико-архівний інститут, 3 навчалися в Харківському державному університеті. У 1938 р. 5 чоловік закінчили курси наукового й керівного складу при ЦАУ УРСР, один інспектор та один науковий співробітник училися на курсах у Ленінграді. З керівного та наукового складу не мали спеціальних знань та не були на курсах 6 чоловік [37]. У другій половині 30-х років центром архівної освіти стала Москва. Втім, проведення курсів українськими установами не припинялося, хоч вони мали яскраво виражений політичний зміст.

Особливе значення в розвитку архівної справи 30-х років мала періодика. У 1932 р. Укрцентрархів об’єднав свої видання – “Радянський архів” і “Бюлєтень Центрального архівного управління УСРР” – в єдиний орган публікації документів та ви-

світлення питань теорії і практики архівного будівництва – журнал “Архів Радянської України”. Протягом 1932-1933 рр. вийшло 8 номерів цього журналу у 5 кни�ах. Планувався вихід “Вісника” Донецького обласного архівного управління.

Сталінські репресії фактично знищили національну школу архівознавства: значна частина її представників зазнала репресій; протягом 1935-1936 рр. втратили роботу “як ворожий елемент” директори Артемівського, Ворошиловградського, Старобільського історичних архівів [38]. У 1934 р. припинився вихід журналу “Архів Радянської України”, Остаточне припинення видання української архівної періодики у 1938 р. певною мірою свідчило про тимчасову перемогу ідеологічних канонів в архівознавстві.

З червня 1938 р. Донецька область була поділена на дві: Сталінську і Луганську. Відповідним чином були перейменовані Донецьке обласне архівне управління і Донецький обласний історичний архів. 23 листопада 1938 р. Сталінський обласний партійний архів і обласний Іспарт були об’єднані в Сталінський обласний партійний архів [39].

Наступ тоталітаризму в архівній справі привів до підпорядкування її Народному комісаріату внутрішніх справ (НКВС). Таке рішення прийняв у 1938 р. уряд Союзу РСР. Центральне архівне управління СРСР було перетворено в Головне архівне управління (ГАУ) НКВС СРСР. Архівні установи союзних республік підпорядковувались ГАУ НКВС СРСР. Для безпосереднього керівництва архівною справою в союзних республіках утворювалися архівні відділи в НКВС республік [40]. У листопаді 1938 р. архівні установи Донбасу були передані в систему НКВС [41].

Таким чином, основною рисою архівної справи 30-х років був наступ тоталітаризму, ідеологізація архівної справи, заміна старих кваліфікованих працівників на “нових”, політично грамотних. Архівні скарби поступово перетворювались на “зброю проти буржуазних націоналістів та інших ворогів”. Згортання науково-дослідної роботи, припинення виходу архівної періодики, переорієнтація архівної освіти пов’язані із “наступом” марксистсько-ленінської ідеології.

Проте досвід організації архівної справи 30-х років надзвичайно актуальний і нині. В умовах розбудови незалежної держави й демократизації належно мають бути оцінені здобутки української архівістики 30-х років і архівної справи Донбасу зокрема.

Література

1. До підсумків роботи II з'їзду архівних робітників // Радянський архів. – 1931. – Кн. 6 (21). – С.
2. II Всеукраїнський з'їзд архівних робітників: Короткий звіт і стенограми окремих виступів // Там само. – С. 12-38.
3. До підсумків роботи II з'їзду архівних робітників // Там само. – С. 3-7.
4. Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО), ф. Р-702, оп. 1, спр. 55, арк. 38.
5. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО), ф. Р-1146, оп. 1, спр. 167, арк. 76.
6. Праці наукового товариства на Донеччині в м.Луганську. – Луганськ, 1928. – С. 87-89, 91-92, 95, 96, 101.
7. Державний архів Управління служби безпеки України Луганської області, спр. 13305, арк. 114, 116.
8. Про чергові завдання архівного будівництва: Постанова ЦАУ від 14.05.1931 // Радянський архів. – 1931. – Кн. 2 (17). – С. 55-61.
9. Герасименко Ф.А. На новому етапі – лицем до соціалістичного будівництва // Там само. – С. 3-10.
10. ДАДО, ф. Р-678, оп. 1, спр. 4, арк. 6.
11. ДАЛО, ф. Р-702, оп. 1, спр. 35, арк. 138.
12. ДАДО, ф. Р-279, оп. 1, спр. 489, арк. 33; ф. Р-1136, оп. 1, спр. 33, арк. 24; спр. 68, арк. 7; спр. 102., арк. 54.
13. Зібрання Узаконень та Розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1932. – № 17-18. – С. 122.
14. Центральний державний архів вищих органів державної влади і державного управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 14, оп. 1, спр. 1588, арк. 8-19.
15. ДАДО, ф. Р-1136, оп. 1, спр. 6, арк. 2-3.
16. ДАЛО, ф. Р-1213, оп. 1, спр. 1, арк. 1136.
17. ДАДО, ф. Р-678, оп. 3, спр. 7, арк. 8.
18. Там само, спр. 2, арк. 13.
19. Там само, ф. Р-326П, оп. 1, спр. 413, арк. 55.
20. Там само, ф. Р-1136, оп. 1, спр. 35, арк. 11, 14, ф. Р-279с, оп. 1, спр. 1226 (б), арк. 5-22.
21. Там само, ф. Р-1136, оп. 1, спр. 77а, арк. 11-12.
22. Там само, арк. 6.
23. Архівознавчий науково-інформаційний збірник. – К., 1937. – С. 7-9.
24. Щабатін І. По новому поставити питання описування архматеріалів // Архів Радянської України. – 1932. – № 4/5. – С. 400.
25. Архивне дело. – 1935. – № 2 (35). – С. 1-3.
26. ДАДО, ф. Р-1136, оп. 1, спр. 77а, арк. 35.
27. Папакін Г.В. Використання архівних документів та архівна евристика // Архівознавство: Підручник для студентів вищих навч. закладів України. – К., 1998. – С. 268-288.
28. ДАДО, ф. Р-1136, оп. 1, спр. 108, арк. 16.
29. Там само, спр. 77а, арк. 3.
30. ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1728, арк. 37.
31. ДАДО, ф. Р-1136, оп. 1, спр. 108, арк. 19.
32. Там само, спр. 108, арк. 21.
33. Донецький обласний історичний архів // Архівознавчий збірник. – К., 1938. – С. 65.
34. ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1822, арк. 4.
35. Там само, спр. 1877, арк. 25.
36. Державний архів Донецької області, ф. Р-1136, оп. 1, спр. 108, арк. 1.
37. ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1728, спр. 3.
38. ДАДО, ф. Р-326П, оп. 1, спр. 1213, арк. 79.
39. Максаков В.В. История и организация архивного дела в СССР, 1917-1945 гг. – М., 1969. – С. 352-353.
40. ДАДО, ф. Р-1239, оп. 1, спр. 52, арк. 25.

Стаття надійшла до редколегії 06.02.2001